

Andrzej Prinke

Polska Akademia Nauk Archiwum w Warszawie – Oddział w Poznaniu

„Giganta opisać – zuchwałe rzemiosło...” Jak powstawała biografia prof. Józefa Kostrzewskiego (1885–1969), czołowego polskiego prehistoryka i muzeologa

**“Describing a Giant is a Bold Endeavor...”
The Biography of Professor Józef Kostrzewski
(1885–1969), a Leading Polish Prehistorian and
Museologist, and How It Came About**

The article presents the sources of inspiration, assumptions and implementation of a long-term (2009–2018) project devoted to the biography of Professor Józef Kostrzewski, a leading 20th-century Polish prehistorian. This project was implemented by the author of the article as an employee of the Archaeological Museum in Poznań, and later, following retirement, as a worker in the Poznań Branch of the Archives of the Polish Academy of Sciences. As a result of an extensive archival and bibliographic query, a number of new facts about the life and work of the Professor were unearthed, especially regarding his activities outside the academic field of interest (including a number of social, patriotic and religious initiatives, often carried out within the underground movement, since Poland existed only as a partitioned land). The results obtained will be soon presented in a monograph entitled *Żywot długi, pracowity i spełniony. Profesor Józef Kostrzewski (1885–1969) – prehistoryk, patriota, Europejczyk*, which is underway since 2014 in co-authorship with Dr. Jarmila Elżbieta Kaczmarek.

Keywords: biographical writing, prehistory, archaeology, Józef Kostrzewski, Greater Poland, German studies, epistolography, political writing, underground movement

Słowa kluczowe: biografistyka, prehistoria, archeologia, Józef Kostrzewski, Wielkopolska, niemcoznawstwo, epistolografia, publicystyka, konspiracja

Tytuł niniejszego artykułu odwołuje się do znanych słów biskupa Ignacego Krasickiego

Ryc. 1. Józef Kostrzewski (1885–1969) – prehistoryk, współzałożyciel (1919) i profesor Uniwersytetu Poznańskiego, wychowawca kilku pokoleń polskich archeologów.

(*Świat poprawiać – zuchwałę rzemiosło*)¹, a zarazem do miana, jakim prof. Stefan Karol Kozłowski ochrzcił niedawno wybitnego badacza polskiego paleolitu – Stefana Krukowskiego (*Narodziny giganta*)². Jeśli bowiem nazywamy gigantem Krukowskiego, to z całą pewnością możemy to uczynić również w odniesieniu do innego czołowego prehistoryka polskiego XX w. – Józefa Kostrzewskiego (Ryc. 1). Intencją niniejszego artykułu jest przedstawienie uwag, jakie nasunęły się autorowi w trakcie realizacji długofalowego (2009–2018) projektu *Professor Józef Kostrzewski ponownie odkrywany*. Zrealizowałem go jako pracownik Muzeum Archeologicznego w Poznaniu, a po przejściu na emeryturę – podczas pracy w Archiwum PAN w Warszawie – Oddział w Poznaniu (dalej: PANAWOP). Poniżej przedstawiam skrótowo niektóre z uzyskanych rezultatów, a także pewne refleksje metodyczne, dylematy oraz przeszkody, jakie pojawiły się na tej drodze.

Początki moich zainteresowań historią archeologii, a zwłaszcza biografistyką archeologiczną, wiążą się z ośmioletnim udziałem w europejskim projekcie AREA. *Archiwa Archeologii Europejskiej. Sieć badawcza, poświęcona historii archeologii ze szczególnym uwzględnieniem archiwów tej dyscypliny, ich promocji i konserwacji*, współfinansowanej przez Unię Europejską w ramach programu CULTURE 2000³. Liderem projektu był Université Paris I (Sorbona); z jego ramienia funkcję koordynatora naukowego pełnił prof. Alain Schnapp, a administratora projektu – dr Nathan Schlanger. Moja macierzysta instytucja – Muzeum Archeologiczne w Poznaniu – dołączyła do sieci AREA w trzeciej fazie jej działalności (2001–2004) i kontynuowała je w fazie czwartej (2005–2008).

Na etapie III program skupił uczestników z dziewięciu krajów; w następnym liczba ich wzrosła do dwunastu. Przez cały ten okres pełniłem obowiązki koordynatora projektu ze strony polskiej. Główne cele projektu AREA III to:

1. propagowanie badań nad historią archeologii (w tym również konserwatorstwa archeologicznego),
2. analiza, katalogowanie i wspomaganie konserwacji najcenniejszych europejskich archiwów archeologicznych,
3. badanie związków pomiędzy rozwojem archeologii a kształtowaniem się tożsamości kulturowej i politycznej.

1 I. Krasicki, *Palinodia*.

2 S.K. Kozłowski, *Stefan Krukowski. Narodziny giganta*. Warszawa 2007.

3 *Archives of European Archaeology. An Institutional Scientific Network on the Archives and History of European Archaeology (AREA phase III). Final Report (1 November 2001 – 31 October 2004)*, Paris 2004.

Wśród ważniejszych przedsięwzięć zrealizowanych na tym etapie należy wymienić: publikacje (zarówno tradycyjne, jak i internetowe), organizację konferencji międzynarodowej⁴, redagowanie stron internetowych, projektowanie i uruchomienie internetowych baz danych oraz tworzenie długofalowych struktur badawczych, poświęconych dziejom archeologii i jej związkom z polityką. Uzyskane rezultaty upowszechniono m.in. podczas dorocznych konferencji Europejskiego Stowarzyszenia Archeologów (EAA – *European Association of Archaeologists*).

Celami następnego, czwartego etapu projektu AREA⁵ (2005–2008) były:

1. zdefiniowanie roli archeologii w tworzeniu i umacnianiu tożsamości na szczeblu regionalnym, narodowym i ponadnarodowym,
2. dążenie do podniesienia w świadomości społecznej rangi wspólnego dziedzictwa archeologicznego, przechowywanego w archiwach i muzeach europejskich.

W ramach projektu podjęto prace nad czterema tematami badawczymi:

1. tradycje antykwaryczne (archeologia „przednaukowa” doby renesansu i oświecenia,
2. archeologia za granicą (analiza charakterystycznej dla środowiska archeologów trans-europejskiej „mobilności”),
3. archeologia w warunkach ustrojów autorytarnych, dyktatorskich i totalitarnych (Grecja, Hiszpania, Polska, Portugalia, Rumunia, Włochy),
4. pamięć miejsc (studium procesów, w wyniku których pewne stanowiska archeologiczne zyskały status krajowych lub międzynarodowych miejsc pamięci).

Istotną częścią projektu AREA IV była również budowa infrastruktury informatycznej, która umożliwiła nie tylko sprawniejszą współpracę, lecz także udostępnianie poprzez Internet szeregu produktów tego projektu na skalę globalną.

Wkład polskiego partnera do projektu, to m.in.:

1. przygotowanie portalu internetowego *Żywoty Archeologiczne Poznańskie. Poczet archeologów i konserwatorów archeologicznych środowiska poznańskiego*, prezentującej biogramy 20 archeologów i ich współpracowników⁶,
2. zaprojektowanie i uruchomienie internetowej bazy danych *Archaeological Biograms* (AB), dotyczącej postaci z kręgu archeologii europejskiej, począwszy od jej antykwarycznych początków do dziś. System AB zawiera obecnie ponad 500 biogramów, w tym głównie badaczy polskich,
3. seria publikacji internetowych, poświęconych dziejom archeologii wielkopolskiej⁷.

Na zakończenie tego długofalowego przedsięwzięcia, jego administrator, dr Nathan Schlanger, zawarł w swym pożegnalnym wystąpieniu sugestię, by poszczególni partnerzy po powrocie do swych macierzystych instytucji starali się kontynuować ideę AREA w skali krajowej bądź regionalnej. W moim przypadku pomysł takiej kontynuacji w po-

4 *Archives, Ancestors, Practices: Archaeology in the Light of its History*, red. N. Schlanger, J. Nordbladh, New York, Oxford 2008.

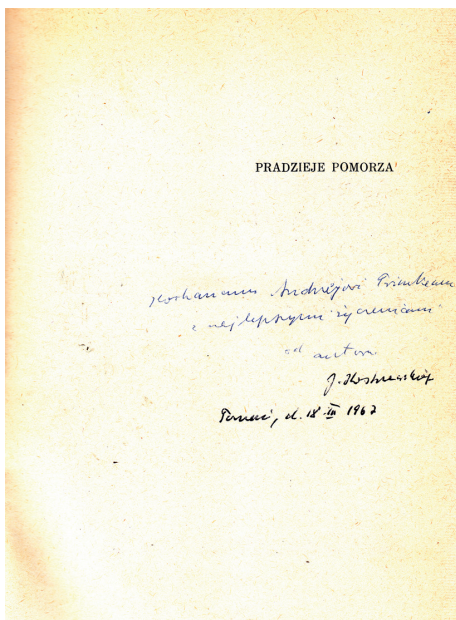
5 „Les Nouvelles de L’Archeologie” 2007, nr 110 (wydanie specjalne, poświęcone projektowi AREA).

6 A. Prinke, W. Waškowiak-Czerpińska, *Żywoty Archeologiczne Poznańskie. Poczet archeologów i konserwatorów archeologicznych środowiska poznańskiego*, www.muzarp.poznan.pl/zewnetrzne/area_iv/ [dostęp 12.02.2018].

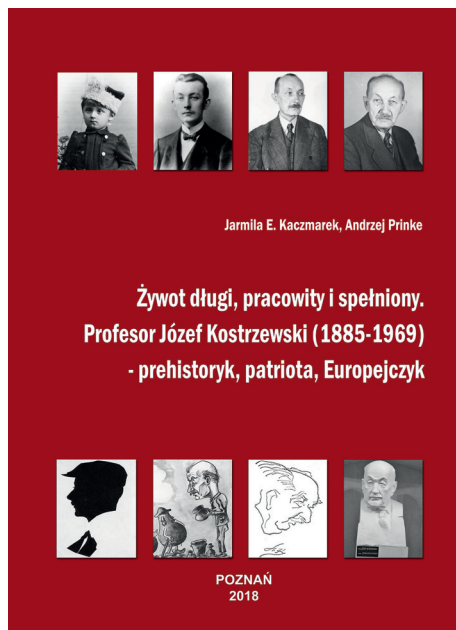
7 Np.: J. Kaczmarek, A. Prinke, *Archeologia niewłaściwie wykorzystana: Dialog polsko-niemiecki w Wielkopolsce w okresie narastających nacjonalizmów (1920–1956)*, www.area-archives.org/general.html [dostęp 12.02.2018]; wersja angielska: *Archaeology misused: Polish-German dialogue in Greater Poland in the period of developing nationalisms (1920–1956)*, www.area-archives.org/general.html [dostęp 12.02.2018].

staci szerszych studiów nad życiem i dziełem prof. Józefa Kostrzewskiego – czołowego polskiego prehistoryka i muzeologa XX w., twórcy *poznajskiej szkoły archeologicznej*, wychowawcy kilku pokoleń archeologów i autora ponad 1300 publikacji – pojawił się nagle i samoistnie. Uświadomiłem sobie bowiem, że ten wybitny uczony, a zarazem niezwykle aktywny w sferze społecznej i politycznej Wielkopolanin, Polak i Europejczyk nie doczekał się dotąd monografii czy choćby szerszego biogramu, również w swym macierzystym środowisku poznańskim. Myśl ta zainspirowała mnie do podjęcia w 2009 r. indywidualnego projektu badawczego *Profesor Józef Kostrzewski ponownie odkrywany*, realizowanego w ramach pracy etatowej w Muzeum Archeologicznym w Poznaniu aż do mego przejścia na emeryturę w końcu 2014 r., a następnie kontynuowanego w trakcie mojej pracy w poznańskim oddziale Archiwum PAN. Decydując się na ten krok, uznałem nieskromnie, że posiadam szereg predyspozycji do realizacji tego zadania, a 44-letni staż pracy (1970–2014) w macierzystej instytucji zapewnił mi dobrą znajomość poznańskiego środowiska archeologicznego, którego Józef Kostrzewski był przez poprzednie 45 lat (1914–1969) głównym współtwórcą, liderem i Mistrzem. Samego Profesora miałem szczęście spotkać trzykrotnie jako początkujący student archeologii; z jednego z tych spotkań pozostała mi cenna pamiątka (Ryc. 2). Pierwszym etapem realizacji tego projektu była szeroka kwerenda, którą objąłem m.in. ponad 20 instytucji (archiwów, bibliotek i muzeów) w kilkunastu miastach w Polsce i za granicą⁸. Od 2014 r., kontynuując te poszukiwania, podjąłem równoległe pracę nad ich podsumowaniem w formie monografii, poświęconej życiu i twórczości Józefa Kostrzewskiego (Ryc. 3)⁹. Zadanie to zrealizowałem we współpracy z koleżanką z mego macierzystego Muzeum – dr Jarmilą Elżbietą Kaczmarek, która już wcześniej, bo na etapie przygotowywania swej książki, będącej pokłosiem jej pracy doktorskiej¹⁰, przeprowadziła szczegółową kwerendę dotyczącą historii badań archeologicznych w Poznaniu i już od 2007 r. planowała napisać biografię Profesora. Poniżej przedstawiam kilka uwag zebranych podczas owych dziewięciu lat mej wędrówki jego śladami.

- 8 Instytucje objęte kwerendą, to m.in.: Archiwum Uniwersytetu im. Humboldtów w Berlinie, Muzeum Archeologiczne w Biskupinie, Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie, Biblioteka Kórnicka PAN w Kórniku koło Poznania, Archiwum Muzeum Archeologicznego w Krakowie, Archiwum Nauki PAU i PAN w Krakowie, Biblioteka Jagiellońska w Krakowie, Biblioteka Polskiego Ośrodka Społeczno-Kulturalnego w Londynie, Biblioteka Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Wojewódzka Biblioteka Publiczna im. Hieronima Łopacińskiego w Lublinie, Prywatne archiwum Konrada Jażdżewskiego w Łodzi (ówcześnie w zbiorach córki – Marii Jażdżewskiej-Majdy), Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu, Archiwum i Biblioteka Instytutu Zachodniego w Poznaniu, Archiwum Komisji Historycznej Chorągwi Wielkopolskiej Związku Harcerstwa Polskiego w Poznaniu, Archiwum Państwowe w Poznaniu, Polska Akademia Nauk Archiwum w Warszawie – Oddział w Poznaniu, Archiwum UAM w Poznaniu, Biblioteka Uniwersytecka w Poznaniu, Biblioteka Raczyńskich w Poznaniu, Biblioteka Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Poznaniu, Archiwum i biblioteka Muzeum Archeologicznego w Poznaniu, Instytut Pamięci Narodowej – Oddział w Poznaniu, Archiwum Uniwersytetu Karola w Pradze, Muzeum Archeologiczne Środkowego Nadodrza w Świdnicy koło Zielonej Góry, Archiwum UMK w Toruniu, Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Polska Akademia Nauk Archiwum w Warszawie, Archiwum Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie, Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie, Archiwum Uniwersytetu Wrocławskiego, Biblioteka Ossolineum we Wrocławiu, Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna im. Cypriana Kamila Norwida w Zielonej Górze oraz zbiory prywatne rodziny Kostrzewskich w Krośnie nad Wisłokiem i Zbąszyniu oraz potomków Tadeusza Kostrzewskiego-Strumiły w Katowicach i Warszawie.
- 9 J.E. Kaczmarek, A. Prinke, *Profesor Józef Kostrzewski (1885–1969) – prehistoryk, patriota, Europejczyk*, Poznań 2019 (w przygotowaniu).
- 10 J.E. Kaczmarek, *Organizacja badań i ochrony zabytków archeologicznych w Poznaniu (1720–1958)*, Poznań 1996.

Ryc. 2. Dedykacja dla autora niniejszego artykułu w jednej z ostatnich książek Profesora (Pradzieje Pomorza, Wrocław 1967).

Ryc. 3. Okładka biografii Józefa Kostrzewskiego autorstwa Jarmili Elżbiety Kaczmarek i niżej podpisanego. Wyd. Muzeum Archeologiczne w Poznaniu (w przygotowaniu, 2019).

Do realizacji tak szeroko zakrojonych studiów biograficznych niezbędne są precyzyjne narzędzia archiwalne: bibliografie, indeksy i skorowidze (o ile to możliwe – w formie cyfrowej), usprawniające analizę zawartości spuścizny. Postulat ten, chociaż banalny, bywa rzadko spełniany, a to z powodu jego pracochłonności. W przypadku materiałów Józefa Kostrzewskiego, potrzebę tę uświadamiano sobie już przed 30 laty – w sprawozdaniu z obchodów 100 rocznicy urodzin Profesora (Poznań, 1985 r.) zgłoszono bowiem potrzebę opracowania pełnej bibliografii jego prac oraz inwentarza tej części spuścizny, która trafiła do PANAWOP¹¹. Realizacji tego postulatu podjął się dopiero w ostatnich latach autor tych słów. Bibliografię Profesora, liczącą ponad 1300 pozycji, zamieszczono we wspomnianej monografii¹², a szczegółowy inwentarz materiałów Józefa Kostrzewskiego, przechowywanych w PANAWOP i liczy 6,5 metra bieżącego, przygotowuję obecnie do publikacji w „Biuletynie Archiwum Polskiej Akademii Nauk”¹³. Tego typu narzędzia archiwalne z reguły opracowywane są przez pracowników danego archiwum. W przypadku spuścizny Józefa Kostrzewskiego trzeba je było przygotować samodzielnie.

Dwa szczególnie cenne rodzaje źródeł biograficznych to publicystyka prasowa autorstwa danej osoby oraz jej korespondencja. Artykuły prasowe, pisane z reguły na marginesie głównego nurtu twórczości, pozornie stanowią źródło mniejszej wagi. W rzeczywi-

11 M. Frankowska-Terlecka, *Poznańska sesja naukowa. Józef Kostrzewski – dzieło i dziedzictwo*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” t. 31, 1986, nr 2, s. 618–620.

12 J.E. Kaczmarek, A. Prinke, *Żywoł długi, pracowity i spełniony*.

13 A. Prinke, *Materiały Józefa Kostrzewskiego (1885-1969): PIII-51*, „Biuletyn Archiwum Polskiej Akademii Nauk” (w przygotowaniu).

stości mogą nieraz dostarczyć wielu dodatkowych informacji o ich autorze. W przypadku Józefa Kostrzewskiego obie te kategorie źródeł były dotąd zdecydowanie niedocenione. Bibliografia prasowa Profesora liczy kilkaset pozycji pochodzących z okresu całego jego dorosłego życia, począwszy od dwóch anonimowych tekstów z czasów gimnazjalnych (1905)¹⁴. W późniejszych latach Profesor pisywał regularnie do najróżniejszych gazet i czasopism z terenu całej Polski, i to nie tylko na tematy archeologiczne¹⁵. Jako obywatel zaangażowany w losy zarówno ojczystego kraju, jak i swego regionu – Wielkopolski poruszał też szersze zagadnienia społeczne i polityczne (np. organizację polskiej nauki, sytuację w szkolnictwie wyższym, losy Polonii, a zwłaszcza problematykę niemcoznawczą, dostrzegał bowiem narastające w okresie międzywojnia zagrożenie ze strony zachodniego sąsiada). Z kolei bogata kolekcja korespondencji (ponad 7600 pozycji) obejmuje jedynie okres po 1939 r., gdyż wcześniejsze listy Profesor świadomie zniszczył na początku II wojny światowej, ku rozpaczy jego przyszłych biografów, a także własnej – żałował zwłaszcza listów z Londynu, pisanych w latach 1910–1911 do swej ówczesnej narzeczonej, a późniejszej żony, Jadwigi z Wróblewskich. Jednakże to, co pozostało, stanowi dziś prawdziwą kopalnię wiedzy o życiu Profesora¹⁶.

- 14 [J. Kostrzewski], *Dobrowolna germanizacja*, „Lech. Gazeta Gnieźnieńska” 23–24 XII 1905; idem, 29 listopada, „Lech. Gazeta Gnieźnieńska” 1 XII 1905.
- 15 Gazety i czasopisma, w których Kostrzewski zamieścił swe teksty publicystyczne, to m.in.: „Arkona” (Bydgoszcz), „Baltic Countries” (Toruń), „Baltic and Scandinavian Countries” (Toruń), „Biuletyn dla Polonii Zagranicznej” (Warszawa), „Bóg i Ojczyzna”, (Buenos Aires), „Cahiers Pologne-Allemagne” (Paryż), „Dawna Sztuka” (Lwów), „Dom Rodzinny” (dodatek do „Przewodnika Katolickiego”, Poznań), „Dziennik Kujawski” (Inowrocław), „Dziennik Polski” (Kraków), „Dziennik Poznański”, „Dziś i jutro. Miesięcznik Ilustrowany dla młodzieży” (Kraków), „Eleusis” (Kraków), „Express Poznański”, „Front Zachodni” (Warszawa), „Gazeta Bydgoska”, „Głos Katolicki” (Poznań), „Głos Ludu” (Warszawa), „Głos Olsztyński”, „Głos Słupski. Tygodnik”, „Głos Wielkopolski” (Poznań), „Głos Wybrzeża” (Gdańsk), „Gospodarka Wodna” (Warszawa), „Gryf” (Kościerzyna – Gdańsk), „The Illustrated London News”, „Ilustracja Polska” (Poznań), „Ilustrowany Kurjer Codzienny” (Kraków), „Ilustrowany Kurier Polski” (Bydgoszcz), „Jantar” (Gdynia), „Jednodniówka Korporacji «Baltia»” (Poznań), „Jednodniówka Krajoznawcza z okazji Zjazdu Kół Krajoznawczych Młodzieży Szkolnej w Bydgoszczy”, „Jednodniówka. Towarzystwo Ziemianek” (Poznań), „Jednodniówka wydana z okazji 18-lecia Odzyskania Morza” (Poznań), „Kamena” (Lublin), „Kierunki” (Poznań), „Kosmos. Czasopismo Polskiego Towarzystwa im. Kopernika”, „Krajowa Agencja Informacyjna” (Warszawa), „Kronika Stołecznego Miasta Poznania”, „Książka i Kultura” (Warszawa), „Kurier Polski – Nauka i Technika” (Warszawa), „Kurjer Poznański”, „Kurier Szczeciński”, „Kwartalnik Muzealny” (Kraków), „Kwartalnik Opolski. Historia – Język – Literatura – Sztuka – Szkolnictwo”, „Lech. Gazeta Gnieźnieńska”, „Materiały Zachodnio-Pomorskie” (Szczecin), „Młody Polak w Niemczech” (Berlin), „Mówią Wieki” (Warszawa), „Nadodrze” (Zielona Góra), „Nowa Książka” (Lwów), „Nowiny Codzienne” (Opole), „Nowy Kurier” (Poznań), „Odra” (Katowice), „Odrodzenie” (Kraków), „Pałuczanie. Ilustrowany Kurier” (Żnin), „Pamiętnik Instytutu Bałtyckiego” (Toruń), Polska Agencja Prasowa (Warszawa), „Polish Western Affairs” (Poznań), „La Pologne et les Affaires Occidentales” (Poznań), „Polska” (Warszawa), „Postęp” (Poznań), „Praca” (Poznań), „Przegląd Bydgoski”, „Przegląd Powszechny” (Kraków), „Przegląd Wielkopolski” (Poznań), „Przegląd Zachodni” (Poznań), „Przegląd Zachodni. Miesięcznik Związku Polskich Ziem Zachodnich” (Londyn), „Przewodnik Katolicki” (Poznań), „Przyjaciel Szkoły” (Poznań), „Przyjaciel Trzeźwości” (Poznań), „Przyroda i Technika” (Lwów), „Rocznik Ziem Zachodnich i Północnych” (Warszawa), „Scientific American” (Nowy Jork), „7 dni w Polsce” (Warszawa), „Skaut Słowiański” (Warszawa), „Słowo Pomorskie” (Toruń), „Słowo Powszechnie” (Warszawa), „Strażnica Zachodnia” (Poznań), „Szczecin”, „Sztandar Ludu” (Lublin), „Świat” (Warszawa), „Świt” (Poznań), „Tęcza” (Poznań), „Trybuna Ludu” (Warszawa), „Trybuna Mazowiecka” (Warszawa), „Trybuna Opolska”, „Tygodnik Powszechny” (Kraków), „Tygodnik Zachodni” (Poznań), „Die Umschau” (Frankfurt nad Menem), „Wiadomości z ruchu wstrzemięźliwości” (Ostrów Wlkp.), „Wiedza i Życie” (Warszawa), „Wielkopolska Południowa” (Ostrów Wlkp.), „Więź” (Warszawa), „Wola Ludu” (Poznań), „Współczesność” (Warszawa), „Za i Przeciw” (Warszawa), „Zabory. Miesięcznik regionalny poświęcony sprawom ziemi zaborskiej” (Chojnice), „Zachodnia Agencja Prasowa. Magazyn” (Poznań), „Zdrowie i Trzeźwość” (Poznań), „Ziemia. Miesięcznik Krajoznawczy Ilustrowany” (Warszawa), „Znak” (Kraków), „Życie Literackie” (Poznań), „Życie Szkoły” (Toruń), „Życie Warszawy”.
- 16 O rozległości epistolograficznych kontaktów Józefa Kostrzewskiego świadczyć może lista jego wybranych nadawców i adresatów. Obejmuje ona: krajowe i zagraniczne instytucje naukowe, polskie placówki naukowe

Cenne źródło stanowią też wywiady ze *świadkami historii*, choć wymagają one szczególnie wnikliwej krytyki, gdyż zawierają nierzadko treści ewidentnie subiektywne. Źródłem zniekształceń bywają zwykle poglądy polityczne, uwarunkowania historyczne, względy psychologiczne, czy wreszcie – ułomna pamięć informatorów. W trakcie kwerendy zdołałem dotrzeć do wielu osób, które znały Profesora osobiście, w tym zwłaszcza do wszystkich żyjących członków jego rodziny¹⁷, a także do szeregu współpracowników, uczniów i innych osób, związanych z nim służbowo bądź towarzysko¹⁸. Spośród tego szerokiego grona, szczególnie cennych informacji dostarczyli p. Maria Loryś-Mirecka z Raławic koło Niska (Ryc. 4), bratanek Profesora – p. mgr inż. Andrzej Kostrzewski ze Zbąszynia oraz wieloletnia lokatorka Profesora w jego willi w Strzeszynie, a jednocześnie współpracowniczka w Muzeum Archeologicznym w Poznaniu – śp. mgr Maria Berezowska-Zeylandowa z Poznania (1928–2016).

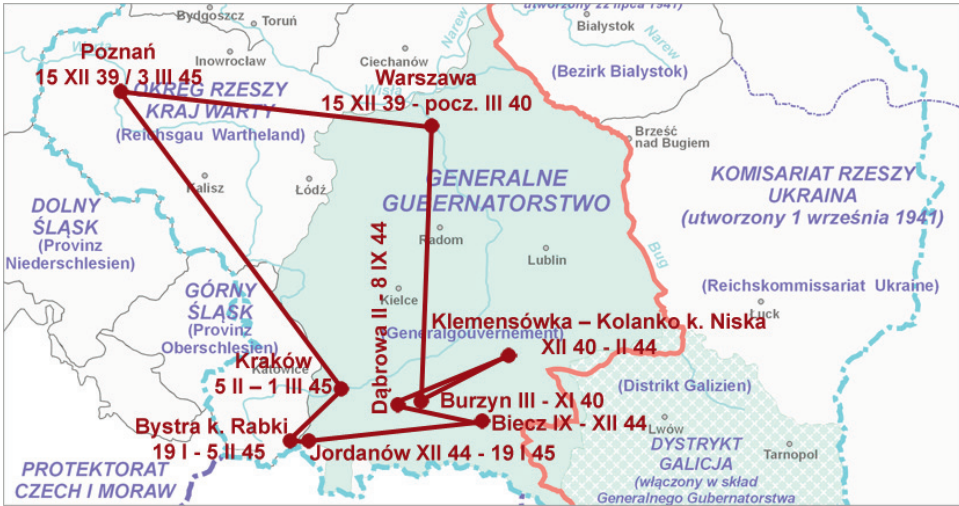
Kwerenda objęła również autopsję miejsc związanych z życiem Józefa Kostrzewskiego w myśl znanego postulatów Johanna Wolfganga

Ryc. 4. Raławice koło Niska (sierpień 2012). Spotkanie autora ze „świadkiem historii” – p. Marią Loryś-Mirecką (ur. 1916), w okresie okupacji niemieckiej – komendantką Narodowego Zjednoczenia Wojskowego Kobiet Okręgu Rzeszowskiego, następnie – Komendantką Główną (1945) i wieloletnią działaczką polonijną w USA, Damą Orderu Orła Białego. Fot. Olga Czekała-Zabłotna.

i muzealne, posiadające działy archeologiczne (PAN, muzea, biura Wojewódzkich Konserwatorów Zabytków), szereg głównych muzeów europejskich ze zbiorami archeologicznymi (Berlin, Budapeszt, Drezno, Kopenhaga, Leningrad, Monachium, Moskwa, Praga, Sztokholm, Zagrzeb), instytucje kościelne, partie polityczne, organizacje kulturalne i społeczne, komitety naukowe i społeczne oraz osoby prywatne – współpracowników, przyjaciół i znajomych z kraju i zagranicy. Spotykamy tam nazwiska praktycznie wszystkich czołowych archeologów polskich współczesnych Kostrzewskiemu (Włodzimierz Antoniewicz, Witold Hensel, Konrad Jażdżewski, Zdzisław Adam Rajewski, Ludwik Sawicki), ówczesnych archeologów średniego pokolenia (Andrzej Abramowicz, Jerzy Antoniewicz, Witold Bender, Maria Luiza Bernhard, Zbigniew Bukowski, Stanisław Buratyński, Waldemar i Maria Chmielewscy, Aleksandra Cofta-Broniewska, Władysław Filipowiak, Aleksander Gardawski, Wojciech Kóčka, Tadeusz Malinowski, Wanda Sarnowska, Jan Żak) oraz wielu wybitnych archeologów zagranicznych (Michail I. Artamonov – d. ZSRS, Carl Johan Becker – Dania, Pedro Bosch-Gimpera – Meksyk, John Graham Douglas Clark – Wielka Brytania, Werner Koblenz i Ernst Sprockhoff – Niemcy oraz Jan Filip – d. Czechosłowacja). Obecni są też liczni przedstawiciele innych dyscyplin naukowych, zaangażowani w badania archeologiczne, w tym: antropology (Jan Czekanowski, Michał Ćwirko-Godycki, Franciszek Wokroj), etnografowie (Adam Chętnik, Józef Gajek i Kazimierz Moszyński), geograf (Jan Dylík), numizmatyk (Marian Gumowski), palinolog (Melania Klichowska), technolog-metalurg (Jerzy Piaskowski), historycy (Leon Koczy, Władysław Kowalenko, Gerard Labuda, Alojzy Stanisław Matyniak, Kazimierz Tymieniecki), historyk literatury (Juliusz Kleiner) oraz regionaliści (Franciszek Jaškowiak, Józef Mertka).

- 17 Znaleźli się wśród nich: bratanek – mgr inż. Andrzej Kostrzewski (Zbąszyń), wnuczki – mgr Maria Orlewicz-Barut (Krosno nad Wisłokiem), mgr Jolanta Kostrzewska-Hejna (Poznań) i Tessa Kostrzewska-Mendez (Letham, Angus; Wielka Brytania) oraz wdowa po wnuku – Alicja Kostrzewska (Poznań),
- 18 M.in.: mgr Maria Berezowska-Zeylandowa (Poznań) oraz prof. Bogusław Gediga (Wrocław), prof. Jerzy Fogel (Kórnik koło Poznania), prof. Zofia Hilczer-Kurnatowska, prof. Michał Kobusiewicz (Poznań), prof. Stanisław Kurnatowski (Poznań), prof. Lech Leciejewicz (Wrocław), prof. Jan Machnik (Kraków) i prof. Tadeusz Malinowski (Poznań).

Ryc. 5. Trasa okupacyjnej tułaczki prof. Kostrzewskiego w latach 1939–1945 na terenie ówczesnej Generalnej Guberni, częściowo powtórzona przez autora w sierpniu 2012 r. Oprac. Andrzej Prinke i Wiesława Waśkowiak-Czerpińska.

von Goethego: *Wer den Dichter will verstehen, muss in Dichters Lande gehen* („Kto chce zrozumieć poetę, musi udać się do jego kraju”). W ramach wędrówki śladami Profesora przemierzyłem więc m.in. szlak jego okupacyjnej tułaczki po ówczesnej Generalnej Guberni (1939–1945; Ryc. 5), a także odwiedziłem niemal wszystkie miejsca, w których zamieszkiwał – od rodzinnego Węglewa, gm. Pobiedziska, poprzez Berlin, Coepenick (ob. Berlin-Köpenick), po Krosno nad Wisłokiem oraz kolejne adresy w Poznaniu. Pozwoliło mi to poznać realia, w jakich przyszło żyć Profesorowi; odszukałem też kolejnych informatorów, którzy znali go osobiście lub z opowiadań, a za ich pośrednictwem pozyskać kolejne źródła archiwalne, przechowywane w zbiorach rodzinnych (np. w Krośnie nad Wisłokiem) lub regionalnych (Nizańskie Centrum Kultury „Sokół”, Oddział Zarzecze koło Niska).

Z badaniem czyjegós życia nieuchronnie wiąże się niebezpieczeństwo naruszenia prywatności i przekroczenia granicy sfery intymnej danej osoby. Każdy badacz winien samodzielnie wyznaczać granice swej ingerencji, choćby prowadzonej w najlepszej wierze. Oczywiście warunki, jakich należy przestrzegać, to zachowanie taktu i delikatności, w tym zwłaszcza wobec żyjących potomków i osób pamiętających opisywaną postać. Dotyczy to przede wszystkim wydarzeń ze stosunkowo nieodległej przeszłości. Jeśli już zamierzamy ujawnić jakieś odkryte przez nas *trudne* fakty – muszą one być szczególnie dobrze udokumentowane (zasada *wiadomości jedno-, dwu- i wieloźródłowych*). Z drugiej strony jednak każdy historyk dąży do zrealizowania głównego celu swej pracy, czyli – według znanej klasycznej definicji autorstwa Leopolda von Rankego – do odpowiedzi na pytanie: *Wie es eigentlich gewesen sei?* („Jak to było naprawdę?”), w naturalny sposób stara się więc pozostać wolny od wszelkiej cenzury, a zwłaszcza – od autocenzury.

Na szczęście badaczom biografii Józefa Kostrzewskiego nie grożą tego rodzaju dylematy, gdyż życie Profesora pozbawione było jakichkolwiek ciemnych stron. Wręcz przeciwnie – szlachetność emanująca z pewnych jego epizodów potrafi i dziś wzbudzić autentyczny podziw, np. autorowi tych słów w rozmowie na temat Profesora, prowadzonej z wyso-

kim dostojnikiem kościelnym, w pewnym momencie wyrwał się spontaniczny okrzyk: „On mógłby być kandydatem na ołtarze!”¹⁹.

Jednym z zadań omawianego projektu była weryfikacja stereotypów, jakie narosły wokół Profesora. Wydaje się bowiem, że postulat taki winien być istotną częścią każdego badania biograficznego. Wokół postaci Józefa Kostrzewskiego krąży kilka upraszczających sądów, związanych w większości z polityką, takich jak: *endek*, *antysemita*, *antykomunista*, *germanofof* czy *klerykał*. Na podstawie zgromadzonych źródeł zdołałem ustalić, że Profesor nigdy nie angażował się bezpośrednio w działalność polityczną (jedynym wyjątkiem – i to niskiej rangi – był jego udział w lokalnej komisji wyborczej podczas wyborów do parlamentu RP I kadencji w 1922 r.). Jednocześnie dziś wiemy już, że szereg razy wspierał on (czasami w sposób wręcz ryzykancki i brawurowy) ważne inicjatywy polityczne i społeczne, występując jako *człowiek drugiego szeregu*, co nieraz przyplacił niechęcią, a nawet szykanami ze strony władz, i to w różnych okresach historycznych, w jakich przyszło mu żyć²⁰. Jego działalność publiczna miała więc raczej charakter *obywatelski*. Przez szereg lat uprawiał publicystykę polityczną, głównie w prasie poznańskiej, w przypadku bardziej kontrowersyjnych tekstów posługując się pseudonimami (RADZIM²¹, VESTER i f.i.)²². W 1926 r. zorganizował protest profesury Uniwersytetu Poznańskiego przeciwko zamachowi majowemu Józefa Piłsudskiego²³, a w 1930 r. – przeciwko procesowi brzeskiemu²⁴. Kostrzewski miał wyraziste poglądy polityczne, ale i zdolność do kompromisu, gdy w grę wchodziło bezpieczeństwo bliskich mu osób lub dobro archeologii.

Zwykle na pewnym etapie kwerendy szereg znanych od dawna, pojedynczych faktów dzięki ujawniającym się pomiędzy nimi powiązaniom zaczyna układać się w znaczące ciągi. W przypadku studiów nad biografią Józefa Kostrzewskiego zjawisko to występuje szczególnie wyraźnie, gdyż życie jego biegło według kilku jasno sformułowanych zasad (można by rzec: *prostolinijnie*, choć niekoniecznie bezdyskusyjnie!). I tak np. w trakcie przeprowadzonej przeze mnie szczegółowej analizy w stałe tendencje, obejmujące większą część życia Profesora, połączyły się liczne fakty, ilustrujące dwie cechy jego działalności:

- 19 Rozmowa z ks. abp. Markiem Jędraszewskim, ówczesnym biskupem pomocniczym poznańskim (2012).
- 20 M.in.: uniemożliwienie mu wyjazdu na kongres do Londynu (1932; J.E. Kaczmarek, A. Prinke, *Żywoć długi, pracowity i spełniony*, s. 231); odmowa uznania części praw emerytalnych (1933; *ibid.*, s. 237) bądź też wymuszone emerytura uniwersytecka (1950; *ibid.*, s. 333).
- 21 Np.: Radzim (pseudonim Józefa Kostrzewskiego), *Po łębkach*, „Kurier Poznański” nr 242, 21 X 1916; *idem*, *Czy Poznańskie jest niewątpliwie Polskiem?*, „Kurier Poznański”, nr 256, 7 XI 1918; *idem*, *Gdańsk i Strassburg*, „Kurier Poznański” nr 299, 31 XII 1918; *idem*, *Niemiecki podręcznik krajoznawczy o Królestwie Polskim* (omówienie książki: *Handbuch von Polen. Beiträge zu einer allgemeinen Landeskunde auf Grund der Studienergebnisse der Mitglieder der Landeskundlichen Kommission beim Generalgouvernement Warschau*, red. Erich Wunderlich, Berlin 1917), „Kurier Poznański” nr 7, dn. 9 I 1918; *idem*, *Polonia irredenta*, „Kurier Poznański” nr 125, dn. 1 VI 1919. VESTER (pseudonim Józefa Kostrzewskiego), *Wspólne wielkie cele polityki narodowej Niemiec i Polski*, „Kurier Poznański” nr 521, 16 XI 1934. [f.i.] (pseudonim Józefa Kostrzewskiego), *W sprawie Muzeum Przechodzącego prof. Erazma Majewskiego w Warszawie*, „Przegląd Archeologiczny” t. 1, r. 2–3, z. 1–2, 1920, s. 71–72. *idem*, *Lubor Niederle, Slovanské Starožitnosti. Oddíl kulturní. Život starych Slovanu. Zaklady kulturních starožitnosti slovanských. Dílu III svazek 1, Praha 1921* (recenzja), „Przegląd Archeologiczny” t. 1, r. 2–3, z. 3–4, 1921, s. 154–157.
- 22 Ten ostatni pseudonim został urobiony od końcowych liter imienia i nazwiska Profesora.
- 23 J.E. Kaczmarek, A. Prinke, *Żywoć długi, pracowity i spełniony*, s. 574.
- 24 Biblioteka Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Poznaniu, Oddział Zbiorów Specjalnych, sygn. rkp 1244 (Protest przeciwko procesowi brzeskiemu; 18 XII 1930).

1. *filantropia* (tak na rzecz osób, np. sierot po ofierze Poznańskiego Czerwca '56, jak i instytucji – np. Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego)²⁵,
2. *konspiracja* (od czasów gimnazjalnych do okresu po Październiku '56); w trakcie kwerendy zdołano odtworzyć co najmniej siedem epizodów o takim charakterze (por. niżej)²⁶.

Pomimo krewkiego charakteru w naprawdę kluczowych sytuacjach Kostrzewski wykazywał znaczną zdolność do zawierania kompromisów. Z czasów międzywojennych mamy – mimo jego zdecydowanie *endekich* poglądów politycznych – przykłady kontaktów z ówczesnym sanacyjnym *establishmentem*, zwłaszcza w dobie prowadzonych przez niego głośnych wykopalisk osady obronnej z wczesnej epoki żelaza w Biskupinie, pow. Żnin (1934–1939). Profesor gościł tam m.in.: prezydenta Mościckiego (1936)²⁷, wojewodę wielkopolskiego Artura Maruszewskiego i marszałka Śmigłego-Rydza (1937)²⁸. Temu ostatniemu Ekspedycja Uniwersytetu Poznańskiego (dalej: UP) w Biskupinie zawdzięczała cenny dar w postaci balonu obserwacyjnego, wykorzystywanego następnie do wykonywania zdjęć wykopalisk. Spektakularne odkrycia w Biskupinie i ich szeroka popularyzacja rozwiały wieloletnie obawy Kostrzewskiego przed skutkami niechęci władz sanacyjnych wobec jego osoby i pozwoliły nawiązać trwałą współpracę ponad różnicami politycznymi. Kolejnych przykładów dostarczają czasy po II wojnie światowej, gdy Profesor zdecydował się zawrzeć szereg kompromisów z władzami komunistycznymi. Najbardziej spektakularny spośród nich dotyczy kulminacyjnej uroczystości obchodów Tysiąclecia Państwa Polskiego (Poznań, 26 IV 1966 r.), kiedy to Kostrzewski pod naciskiem lokalnych władz komunistycznych zajął miejsce na trybunie honorowej u boku czołowych przywódców partyjnych i państwowych – Władysława Gomułki i Józefa Cyrankiewicza²⁹. Profesor nie unikał też publikowania – pomimo krytyki ze strony swego środowiska – w prasie PAX-owskiej („Słowo Powszechne”, „Kierunki”, „Za i przeciw”), wydawanej przez licencjonowane, prorządowe organizacje katolickie³⁰. Pisywał tam jednak wyłącznie na tematy archeologiczne. W spuściźnie Profesora natykamy się też na dowody jego pozytywnego stosunku do Armii Czerwonej, której – bez względu na wszelkie związane z tym wydarzeniem uwarunkowania – deklarował swą wdzięczność za przywrócenie Polsce Ziemi Zachodnich, choć był za to dobrotliwie krytykowany przez swych druhów, np. Jana Jachowskiego³¹.

Kostrzewski słynął ze swej żywej religijności. Był człowiekiem głęboko wierzącym, lecz wolnym od dewocji. Gdy było trzeba, w sprawach „ziemskich” (np. dla dobra archeolo-

25 J.E. Kaczmarek, A. Prinke, *Żywoć długi, pracowity i spełniony*, s. 375–376.

26 A. Prinke, *Piąta konspiracja Józefa Kostrzewskiego*, „Archeologia Żywa” 2010, nr 6 (52), s. 56–59.

27 J.E. Kaczmarek, A. Prinke, *Żywoć długi, pracowity i spełniony*, s. 587.

28 *Ibid.*, s. 252. 588.

29 *Ibid.*, s. 366.

30 M.in.: *50 lat Uniwersytetu Poznańskiego* [wywiad z Profesorem autorstwa Jerzego Lisa], „Kierunki” 1969, nr 19, s. 3, 11; J. Kostrzewski, *Znaczenie męczeństwa św. Wojciecha*, „Słowo Powszechne” nr 1 (34), 27 IV 1947; idem, *Stare zbiory w nowej szacie*, „Słowo Powszechne” nr 112, 25 IV 1948; idem, „Pradzieje Pomorza. Twierdzenia nacjonalistów niemieckich i rzeczywistość”, „Za i przeciw” 1959, nr 13; idem, *W poszukiwaniu przeszłości*, „Za i przeciw” 1962, nr 52, s. 15.

31 Jan Jachowski (1891–1977) – księgarz, wydawca, właściciel *Księgarni Akademickiej* w Poznaniu; odznaczony Srebrnym Wawrzynem Akademickim za *wybitną działalność wydawniczą* (1936; wydał m.in. monumentalną serię *Pisma Ojców Kościoła*). Członek *Eleusis*, więzień stalinowski, zrehabilitowany z inicjatywy Józefa Kostrzewskiego, którego był wieloletnim przyjacielem (J.E. Kaczmarek, A. Prinke, *Żywoć długi, pracowity i spełniony*, s. 637).

gii) nie wahał się wchodzić w ostre spory z duchownymi, np. z biskupem pomocniczym gnieźnieńskim Antonim Laubitzem (1861–1939), który w latach 1936–1938 prowadził amatorskie, a w praktyce niszczycielskie wykopaliska na tamtejszej Górze Lecha³².

W dotychczasowych publikacjach poświęconych Józefowi Kostrzewskiemu nie ujawniono jeszcze jednego rysu jego biografii. Zjawisko to można było dokładniej prześledzić i udokumentować dopiero po synchronizacji danych z wielu różnych źródeł. Profesor był wprawdzie niezwykle otwarty w kontaktach z ludźmi i z reguły im przyjazny, lecz na pewne tematy umiał milczeć, gdyż od dzieciństwa aż do późnej starości – konspirował! Już w czasach szkolnych był aktywnym członkiem nielegalnego, młodzieżowego Towarzystwa Tomasza Zana (TTZ), którego działalność opierała się na zakonspirowanych kółkach samokształceniowych³³. Tam po raz pierwszy ujawniły się jego talenty przywódcze. Z kolei w 1903 r. wstąpił do ogólnopolskiego Stowarzyszenia Patriotyczno-Religijnego *Eleusis*, którego działalność w zaborze pruskim była również zakazana i założył jego oddział wielkopolski. Kolejną nielegalną inicjatywą Kostrzewskiego była uczniowska kasa pożyczkowa *Worek*, która pod jego kierownictwem funkcjonowała w gimnazjum gnieźnieńskim w okresie od lutego do maja 1905 r.

Na lata 1910–1911 przypadają tajemnicze *londyńskie wagary*, kiedy to zamiast na studiach prehistorii w Berlinie przez ponad rok przebywał w stolicy Wielkiej Brytanii z poufną misją, związaną z jego członkostwem w *Eleusis*, a zleconą mu przez prof. Wincentego Lutostawskiego (1863–1954), założyciela i patrona tej organizacji³⁴. Niezwykle odważna i ryzykowna była również decyzja Kostrzewskiego o ukryciu na kilka miesięcy w latach 1917–1918 w jego miejscu pracy – gmachu Muzeum Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego – dezertera z wojska pruskiego, współzałożyciela podziemnego harcerstwa poznańskiego, Wincentego Wierzejewskiego (1889–1972), który wkrótce potem został jednym z dowódców powstania wielkopolskiego³⁵. W okresie międzywojennym wraz z innymi profesorami UP Kostrzewski prowadził nielegalne wykłady dla Polonii zamieszkałej na terenie Rzeszy Niemieckiej (Prusy Wschodnie). Okres okupacji niemieckiej Profesor przetrwał zakonspirowany pod zmienionym nazwiskiem (jako Edmund Bogdajewicz)³⁶ na głębokiej prowincji w ówczesnej Generalnej Guberni (okolice Niska nad Sanem). Wreszcie już pod koniec życia (1956–1959) stał się jednym z głównych inicjatorów brawurowej próby reaktywacji Filareckiego Związku Elsów (dalej: FZE) – międzywojennej organizacji patriotyczno-religijnej (następcy *Eleusis*)³⁷, którą współtworzył w okresie międzywojennym. Po odmownej odpowiedzi władz PRL na formalny wniosek o ponowną legalizację dawni Elsowie zdecydowali się przejść do działalności podziemnej. Służba Bezpieczeństwa Milicji Obywatelskiej (dalej: SB MO), która inwigilowała grupę inicjatywną odradzającego się FZE od początku jej działalności, zareagowała wszczęciem ogólnopolskiej akcji prewencyjnej, m.in. zakładając podsłuch w gabinecie dyrektorskim Kostrzewskiego w poznańskim Muzeum Archeologicznym. W wewnętrznej nomenklaturze SB był on odąd określany jako

32 J.E. Kaczmarek, A. Prinke, *Żywot długi, pracowity i spełniony*, s. 255–262.

33 Ibid., s. 14, 38, 67–68, 70, 78, 91–95, 100, 104, 119, 125, 197.

34 Ibid., s. 93–94, 96–97.

35 Ibid., s. 140–141, 152, 373, 559.

36 Ibid., s. 279–280 i ryc. 119–121.

37 Ibid., s. 358–359, 373 i ryc. 164.

„przywódca nielegalnej organizacji religijnej”³⁸. Po wezwaniu przez SB wielu działaczy FZE na rozmowy ostrzegawcze, zobowiązali się oni do zaniechania działalności konspiracyjnej.

Jednym z niewielu *trudnych* tematów w biografii Kostrzewskiego jest jego antysemityzm. Analizując ten problem, należy zastosować precyzyjne, pozbawione emocji podejście ściśle historyczne – nie po to, by usprawiedliwiać naszego bohatera, lecz by zrozumieć ówczesny kontekst społeczno-polityczny tego zjawiska. W Wielkopolsce – twierdzy endecji – od czasu zaborów panowała atmosfera niechęci do Żydów, którym zarzucano postawy proniemieckie i antypolonizm. Jednocześnie jednak w okresie międzywojennym napłynęło tu wielu przedstawicieli żydowskiej mniejszości. W pierwszych latach istnienia UP wybuchł konflikt między Kostrzewskim a studentką prawa UP, Włodzisławą Nakielską, działaczką (lewicującego) harcerstwa akademickiego. Profesor, będąc kuratorem organizacji harcerskiej na UP, oskarżył Nakielską o szerzenie wrogich (w domyśle: bolszewickich) poglądów i wywodził ten fakt z jej jakoby żydowskiego pochodzenia. Konflikt trwał siedem lat, toczył się m.in. na forum Senatu i okazał się niezmiernie wyniszczający dla prestiżu Profesora, który z tego powodu utracił m.in. przyjaźń Bernarda Chrzanowskiego (1861–1944) – wybitnego autorytetu w międzywojennym Poznaniu, członka Ligi Narodowej i Naczelnej Rady Ludowej oraz senatora IV kadencji. Nakielska udowodniła, że pochodzi z polskiej rodziny drobnoszlacheckiej³⁹. Tę postawę Kostrzewskiego wobec Żydów można określić jako niechęć wyrosłą z podejrzliwości. Lecz mamy i przykłady odwrotne: w trakcie kwerendy dotarłem bowiem do wspomnienia prof. Alfreda hr. Wielopolskiego, właściciela majątku Klemensówka i folwarku Kolanko, pow. Nisko, z okresu okupacji niemieckiej, podczas której w jego dobrach przez 3,5 roku ukrywał się Józef Kostrzewski. Wielopolski wspomina tam, że gdy pewnego dnia w okolicy pojawił się bezdomny Żyd, Kostrzewski jako pierwszy ruszył na wieś, by znaleźć mu tymczasowe schronienie⁴⁰.

Omawiana kwerenda ujawniła bądź uściśliła również szereg faktów związanych z wielostronną aktywnością pozaarcheologiczną, a nawet pozanaukową Profesora. Oto kilka wybranych sfer działalności publicznej, w które angażował się on z właściwą sobie energią:

1. Polska Myśl Zachodnia – doktryna rozwijana w środowisku akademickim międzywojennego Poznania poprzez działalność Związku Obrony Kresów Zachodnich (1921) wraz z jego organem prasowym „Strażnica Zachodnia”⁴¹,
2. niemcoznawstwo (publicystyka prasowa) uprawiana częściowo pod pseudonimem; zawiera ona m.in. krytykę stosunku władz sanacyjnych wobec Niemiec, a także głębsze artykuły analityczne; po II wojnie światowej Kostrzewski kontynuował ten kierunek swej aktywności we współpracy z wydawanym w języku francuskim czasopismem *Cahiers Pologne-Allemande*, poświęconym stosunkom polsko-niemieckim⁴²,

38 Instytut Pamięci Narodowej w Warszawie, Oddział w Poznaniu, sygn. IPN BU 01283/1375, IPN BU 1031/93, IPN BU 1585/9654 (*Dokumentacja akcji Służby Bezpieczeństwa MSW przeciwko Filareckiemu Związkowi Elsów; 1956–1959*).

39 J.E. Kaczmarek, A. Prinke, *Żywot długi, pracowity i spełniony*, s. 199, 299.

40 Ibid., s. 286; A. Prinke, *Kierownik magazynu koszykarni: okupacyjny epizod z życia prof. Józefa Kostrzewskiego (1940–1943) w relacji prof. Alfreda hr. Wielopolskiego*, „Przegląd Archiwalno-Historyczny” t. 3, 2016, s. 225–232.

41 J. Kostrzewski, *Prehistoria niemiecka na usługach polityki*, „Strażnica Zachodnia” t. 3, 1928, s. 470–472.

42 Idem, *La voix de la conscience*, „Cahiers Pologne-Allemagne” 1959, s. 110n.

3. działalność w ruchu abstynenckim; jej źródłem była wspomniana, młodzieńcza przynależność do *Eleusis*, kontynuowana następnie poprzez wydawanie własnym sumptem czasopisma adresowanego do młodzieży⁴³, udział w pracy kolejnych towarzystw, liczne prelekcje, a po 1945 r. – współpracę z półlegalnym czasopismem *Życie i Trzeźwość*,
4. funkcja tajnego doradcy arcybiskupa poznańskiego Antoniego Baraniaka⁴⁴.

Kwerenda ujawniła ponadto szereg innych, nieznanych dotąd faktów, np. przyznanie Kostrzewskiemu w 1948 r. tytułu doktora *honoris causa* Uniwersytetu Karola w Pradze⁴⁵. Profesor nie zdołał go odebrać, ponieważ polskie Ministerstwo Szkolnictwa Wyższego zablokowało jego paszport. On sam w żadnym z późniejszych dokumentów nie wymieniał tego zaszczytu, choć w sensie formalno-prawnym osobisty odbiór takiej nominacji nie jest warunkiem jej prawomocności.

Należy podkreślić istotny wymóg metodyczny, wynikający z przeprowadzonej kwerendy: na każdym etapie tego typu badań konieczna była szczegółowa weryfikacja danych źródłowych, gdyż w samym tylko pamiętniku Profesora autorzy omawianej biografii natknęli się na kilkadziesiąt błędów rzeczowych (począwszy od daty urodzin najstarszego syna!). Część błędów powstała z winy redakcji książki (np. zlokalizowanie pomnika Grunwaldzkiego w Krakowie na Rynku Kleparskim zamiast na Placu Matejki)⁴⁶. W naszej książce zdecydowaliśmy się je wykazać i skorygować, mając nadzieję, że Profesor, który słynął z dążenia do faktograficznej precyzji i w recenzowanych przez siebie publikacjach pedantycznie wyliczał napotkane błędy, nie miałby nam tego za złe.

Omawiana biografia Józefa Kostrzewskiego nie pretenduje bynajmniej do rangi *summy* wiedzy o Jego życiu i dziele. Przeciwnie – stanowi jedynie swoisty rekonesans poprzez gąszcz problemów, jakie wywołał ten temat oraz próbę ich usystematyzowania. Innymi słowy, pracę naszą postrzegamy jako podsumowanie (bądź korektę) dotychczasowej wiedzy i zachętę dla innych, by kontynuowali dociekania nad losami tej fascynującej postaci.

Bibliografia

Archiwalia

Polska Akademia Nauk Archiwum w Warszawie, Oddział w Poznaniu: Materiały Józefa Kostrzewskiego (1885–1969), sygn. III-51 (*Korespondencja z abpem Antonim Baraniakiem*).

Archiwum Uniwersytetu Karola w Pradze: sygn. AS_UK 02-03, FF_UK 02, 04 (*Doktorat honoris causa dla prof. Józefa Kostrzewskiego*).

Biblioteka Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Poznaniu, Oddział Zbiorów Specjalnych: sygn. rkp 1244 (*Protest przeciwko procesowi brzeskiemu; 18 XII 1930*).

Instytut Pamięci Narodowej w Warszawie, Oddział w Poznaniu: sygn. IPN BU 01283/1375, IPN BU 1031/93, IPN BU 1585/9654 (*Dokumentacja akcji Służby Bezpieczeństwa MSW przeciwko Filareckiemu Związкови Elsów; 1956–1959*).

43 Miesięcznik „Świt” (1908–1910). J.E. Kaczmarek, A. Prinke, *Żywot długi, pracowity i spełniony*, s. 24, 79.

44 Polska Akademia Nauk Archiwum w Warszawie, Oddział w Poznaniu, sygn. P.III-51 (*Materiały Józefa Kostrzewskiego: Korespondencja z ks. abpem Antonim Baraniakiem*).

45 Archiwum Uniwersytetu Karola w Pradze, sygn. AS_UK 02-03, FF_UK 02, 04 (*Doktorat honoris causa dla prof. Józefa Kostrzewskiego*).

46 J. Kostrzewski, *Z mego życia*, Wrocław 1970, s. 71, 80.

Cytowane teksty prof. Józefa Kostrzewskiego

[Kostrzewski J.], *Dobrowolna germanizacja*, „Lech. Gazeta Gnieźnieńska” 23–24 XII 1905.

[Kostrzewski J.], *29 listopada*, „Lech. Gazeta Gnieźnieńska” 1 XII 1905.

Kostrzewski J., *Czy Poznańskie jest niewątpliwie Polskiem?* „Kurjer Poznański” nr 256, 7 XI 1918.

Kostrzewski J., *Gdańsk i Strassburg*, „Kurjer Poznański” nr 299, 31 XII 1918.

Kostrzewski J. (pseudonim: Radzim), *Po łebkach*, „Kurjer Poznański” nr 242, 21 X 1916.

Kostrzewski J., *Polonia irredenta*, „Kurjer Poznański” nr 125, 1 VI 1919.

Kostrzewski J., *Pradzieje Pomorza. Twierdzenia nacjonalistów niemieckich i rzeczywistość*, „Za i przeciw” 1959, nr 13.

Kostrzewski J., *Prehistoria niemiecka na usługach polityki*, „Strażnica Zachodnia” t. 3, 1928, s. 470–472.

Kostrzewski J., *Stare zbiory w nowej szacie*, „Słowo Powszechne” nr 112, 25 IV 1948.

Kostrzewski J., *La voix de la conscience*, „Cahiers Pologne-Allemagne” 1959, s. 110n.

Kostrzewski J., *W poszukiwaniu przeszłości*, „Za i przeciw” 1962, nr 52, s. 15.

Kostrzewski J. (pseudonim: VESTER), *Wspólne wielkie cele polityki narodowej Niemiec i Polski*, „Kurjer Poznański” nr 521, 16 XI 1934.

Kostrzewski J., *Z mego życia. Pamiętnik*, Wrocław 1970.

Kostrzewski J., *Znaczenie męczeństwa św. Wojciecha*, „Słowo Powszechne” 1947, nr 1 (34).

Literatura przedmiotu

Archives, Ancestors, Practices: Archaeology in the Light of its History, red. N. Schlangier, J. Nordbladh, New York, Oxford 2008.

Archives of European Archaeology. An Institutional Scientific Network on the Archives and History of European Archaeology (AREA phase III). Final Report (1 November 2001 – 31 October 2004), Paris 2004.

Frankowska-Terlecka M., *Poznańska sesja naukowa. Józef Kostrzewski – dzieło i dziedzictwo*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” t. 31, 1986, z. 2, s. 618–620.

Hensel W., *Zamurowana kopalnia bezcennych zabytków przeszłości. Polska z przed X wieków wygląda z pod ziemi*, „Ilustrowany Kurier Codzienny” nr 28 (228), 18 VIII 1937.

Kaczmarek J.E., *Organizacja badań i ochrony zabytków archeologicznych w Poznaniu (1720–1958)*. Poznań 1996.

Kaczmarek J.E., Prinke A., *Archeologia niewłaściwie wykorzystana: Dialog polsko-niemiecki w Wielkopolsce w okresie narastających nacjonalizmów (1920–1956)*, www.area-archives.org/general.html [dostęp 12.02.2018]; wersja angielska: *Archaeology misused: Polish-German dialogue in Greater Poland in the period of developing nationalisms (1920–1956)*, www.area-archives.org/general.html [dostęp: 12.02.2018].

Kaczmarek J.E., Prinke A., *Żywoć długi, pracowity i spełniony. Profesor Józef Kostrzewski (1885–1969) – prehistoryk, patriota, Europejczyk*, Poznań 2019 (w przygotowaniu).

Kozłowski S.K., *Stefan Krukowski. Narodziny giganta*. Warszawa 2007.

Malinowski T., *Moje wspomnienia o profesorze Józefie Kostrzewskim*, [w:] *Nasi mistrzowie*, red. M. Rybicka, M. Rzućek, Rzeszów 2016, s. 125–136.

„Les Nouvelles de L’Archeologie” 2007, nr 110.

- Prinke A., *Córka o Kostrzewskim*, „Archeologia Żywa” 2010 nr 3 (49), s. 46–49.
- Prinke A., *Dr Nickel w Poznaniu – o ironii historii*, „Archeologia Żywa” 2011, nr 1 (53), s. 56–59.
- Prinke A., *Droga do wielkości. Józefa Kostrzewskiego edukacja szkolna i akademicka (1891–1918)*, [w:] „Nie zgaśnie pamięć o Waszej pracy”. Założyciele Uniwersytetu Poznańskiego, red. A. Pihan-Kijasowa, D. Konieczka-Śliwińska, Poznań 2016, s. 77–104.
- Prinke A., *Jeszcze o listach profesora Józefa Kostrzewskiego do córki*, „Przegląd Archeologiczny” 2011, nr 58, s. 161–169.
- Prinke A., *Kierownik magazynu koszykarni: okupacyjny epizod z życia prof. Józefa Kostrzewskiego (1940–1943) w relacji prof. Alfreda hr. Wielopolskiego*, „Przegląd Archiwalno-Historyczny” 2016, t. 3, s. 225–232.
- Prinke A., *Materiały Józefa Kostrzewskiego (1885–1969) (P/III-51)*, „Biuletyn Archiwum Polskiej Akademii Nauk” (w przygotowaniu).
- Prinke A., *Mekka archeologów. Willa profesora Józefa Kostrzewskiego w Poznaniu-Strzeszynie, jej dzieje i mieszkańcy*, „Kronika Miasta Poznania” 2013, nr 3, s. 190–202.
- Prinke A., *Od studenta do profesora. Rola Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk w karierze czołowego polskiego prehistoryka – Józefa Kostrzewskiego (1885–1969)*, „Kronika Miasta Poznania” 2017, nr 1, s. 311–322.
- Prinke A., *Piąta konspiracja Józefa Kostrzewskiego*, „Archeologia Żywa” 2010, nr 6 (52), s. 56–59.
- Prinke A., *Początki wielkiej kariery w latach Wielkiej Wojny: Józef Kostrzewski, poznański prehistoryk i muzeolog (1885–1969)*, „Kronika Miasta Poznania” 2014, nr 3, s. 288–304.
- Prinke A., *Polski Październik '56 w archeologii*, „Archeologia Żywa” 2011, nr 3 (55), s. 6–9.
- Prinke A., *Poza archeologią. Józefa Kostrzewskiego działalność społeczna, obywatelska i patriotyczna*, „Fontes Archaeologici Posnanienses” t. 50/1, 2014, s. 169–181.
- Prinke A., *Profesor Józef Kostrzewski – suplement do biografii*, [w:] *Nasi mistrzowie*, red. M. Rybicka, M. Rzućek, Rzeszów 2016, s. 72–124.
- Prinke A., *Rekonstrukcja, repolonizacja, reaktywacja. Poznański ośrodek prehistoryczny w pierwszych miesiącach pokoju*, „Kronika Miasta Poznania”, nr 1:2015, s. 285–296.
- Prinke A., *Spór o ogród prepozyta*, „Archeologia Żywa” 2011, nr 6 (58), s. 58–61.
- Prinke A., *„Upiór” profesora Kostrzewskiego*, „Archeologia Żywa” 2010 nr 2 (60), s. 38–61.
- Prinke A., *Wielkopolanin w Warszawie. Stołeczne kontakty prof. Józefa Kostrzewskiego (1885–1969) – czołowego polskiego prehistoryka i muzeologa*, „Przegląd Archiwalno-Historyczny” t. 4, 2017, s. 37–49.
- Prinke A., *Waškowiak-Czerpińska W., Żywoty Archeologiczne Poznańskie. Poczet archeologów i konserwatorów archeologicznych środowiska poznańskiego*, www.muzarp.poznan.pl/zewnetrzne/area_iv/ [dostęp 12.02.2018].

Dr **ANDRZEJ PRINKE**, archeolog (mgr UAM 1970, dr UAM 1977) i etnograf (mgr UAM 1971). W latach 1970–2014 pracownik Muzeum Archeologicznego w Poznaniu; specjalizacje: epoka kamienia w Wielkopolsce, analogie etnograficzne w archeologii, petroarcheologia, tworzenie oprogramowania komputerowego dla potrzeb archeologii (bazy danych, portale internetowe, systemy GIS). Kierownik i uczestnik szeregu ekspedycji wykopaliskowych w Polsce i za granicą (Algieria, Bułgaria, Dania, Niemcy, Szwecja, Wielka Brytania). Koordynator ze strony polskiej pięciu długofalowych projektów europejskich w ramach programów INCO-COPERNICUS i CULTURE 2000. Od 2014 r. pracownik, a następnie wolontariusz poznańskiego oddziału Archiwum PAN; specjalizacja: historia archeologii. E-mail: andrzej.prinke@gmail.com